

ВАЛЕНТНІСТЬ ЯК МІЖРІВНЕВА КАТЕГОРІЯ

Роботу виконано на кафедрі української мови Волинського державного університету імені Лесі Українки.

У статті розглянуто категорію валентності на тлі синтаксичного, морфологічного, семантичного та словотвірного рівнів мови, проаналізовано стан вивчення та основні напрями дослідження цієї проблеми на сучасному етапі, зосереджено увагу на непохідності/похідності категорії валентності.

Ключові слова: семантико-синтаксична валентність, лівобічна і правобічна валентність, активна і пасивна валентність, суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив, морфологічна валентність, облігаторна та факультативна валентність.

Kostusyak N. The valency as the interlevel category. In this article the valency category according to the syntactic, morphological, word-building and significant language level is examined; the condition of the study and the basic trends of the investigation of this problem on the modern stage is analyzed; and the attention; and the attention on the non-derivation/derivation of the valency is concentrated.

Key words: semantic-syntactical valency, left-sided and right-sided valency, an active and passive valency, a subject, an object, an addressee, a location, a morphological valency, an obligatory and optional valency.

Протягом тривалого часу в лінгвістиці зберігають свою актуальність ті теоретичні концепції, які пропонують нові розв'язання актуальних граматичних проблем на тлі системних взаємозв'язків трьох мовних рівнів – морфології, синтаксису та словотвору. Такий підхід побудовано на засадах багатоярусності та опосередкованості мовної структури. Поглиблене вивчення граматичних категорій української мови ініціювало появу нових теоретико-граматичних студій, у яких послідовно застосовано функціональний морфолого-синтаксичний, або функціонально-категорійний, напрям [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Саме

такі спроби тлумачення граматичного ладу мови допомагають рельєфніше показати характер його складної структурно-граматичної організації. Як неоднорівню категорійну одиницю, що перебуває у центрі зацікавлень теоретиків-лінгвістів й отримує неоднозначне трактування, розглядають категорію валентності. Дослідження валентного потенціалу важливе ще й тому, що ця категорія дотепер становить показову мовну величину для випробу лінгвістичних концепцій і пошуку продуктивних теоретичних ідей.

Найпоширенішим у сучасному мовознавстві є погляд на валентність як на “вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово” [10, 20]. Крім того, варто згадати цікаву спробу Й. Ф. Андерша вирізнити валентність, яка має стосунок до формально-синтаксичного рівня, та інтенцію, визначену з урахуванням семантико-синтаксичних ознак. “Властивість дієслова відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні будемо називати його валентністю, а здатність дієслова задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні – його інтенцією” [2, 17]. Спираючись на валентно-інтенційну концепцію Й. Ф. Андерша, слід визнати, що вона різнопланово відтворює специфіку предикатних знаків і здатна стати основою для подальшого дослідження. Але в цьому разі ми все ж схильні віддати перевагу термінові “валентність”, вказуючи на міжрівневий характер аналізованої категорійної одиниці¹.

¹ Поряд з терміном “валентність” вирізняють сполучуваність та дистрибуцію, які перебувають у певних ієрархічних стосунках. Поняттям найширшого характеру є дистрибуція – “сукупність (сума) усіх оточень (контекстів), у яких може траплятися певна мовна одиниця, що протиставляється всім тим оточенням, у котрих вона не засвідчена” [13, 148]. Дещо вужчим функціональним діапазоном характеризується сполучуваність. Виступаючи як різновид дистрибуції, вона реалізує міжрівневі зв'язки різних одиниць мовної організації, оскільки має стосунок до багатьох рівнів мови – лексичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного, стилістичного. Найважливішою ознакою сполучуваності є її відповідність змістові, семантиці. Специфіка сполучуваності виявляється

Неусталеність підходів до визначення поняття валентності, що відображені у вітчизняних лінгвістичних дослідженнях, а також пов'язані із здобутками лінгвістів інших країн, зумовлює різноаспектний аналіз вказаної категорійної одиниці. Ідеї багаторівневої організації валентності висувалися ученими різних напрямків, ставали в певні періоди центральними, відбиваючи сильні й слабкі вияви відповідних граматичних концепцій. У мовознавстві висловлено чимало аргументованих думок на користь вирізнення цієї найскладнішої граматичної категорії, проте за з'ясування її природи йдеться насамперед про дієслово та семантичну залежність інших слів від нього. Наголошуючи на актуальності такого підходу до кваліфікації валентності, вкажемо на недостатнє вивчення питань, пов'язаних з визначенням її статусу. Тому у пропонованій розвідці маємо на меті зосередити увагу насамперед на проблемі визначення валентності як багатомірної категорійної одиниці. Цікавою і перспективною в цьому плані видається нам концепція А. П. Загнітка, у якій дієслівній валентності надано статусу проміжної міжрівневої опосередковано морфологічної категорії [9, 58–59]. Перевага такого тлумачення полягає в тому, що воно ґрунтується на білатеральному розумінні вказаної категорійної одиниці і спрямоване на різні рівні лінгвістичної науки – синтаксичний, морфологічний, семантичний та словотвірний. Подібне твердження висловив І. Р. Вихованець про валентність дієслова як категорію міжрівневого характеру, „тому що вона пов'язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним, її складники стосуються цих рівнів” [7, 269]. Запропоновані теорії привабливі не лише своєю послідовністю, а й тим, що уникають цілої низки спірних питань,

й у її здатності поєднувати валентні й невалентні зв'язки. На основі цього широкого поняття валентність (у вужчому розумінні) відкриває не всі елементи, які трапляються в оточенні дієслова, а тільки валентно-залежні, конститутивні, але не вільні поширювачі” [13, 148]. Пор. також міркування М. І. Степаненка про співвідношення понять „валентність” і „сполучуваність”, які дослідник розглядає на матеріалі прикметників: „валентність прикметника – це своєрідний вияв його здатності до сполучуваності з іншими одиницями мови. Під сполучуваністю прикметника розуміється конкретна реалізація його валентності у мовленні” [12, 55].

властивих іншим підходам. Крім того, вони ґрунтуються на відображенні різноаспектного підходу до вказаного мовного явища, а отже, засвідчують складність досліджуваної проблематики.

Адекватне пізнання сутності категорії валентності пов'язане з визначенням її диференційних ознак. Кваліфікація валентності як семантико-синтаксичної властивості дієслова відбиває її статус на реченнєвому рівні. У сучасному мовознавстві під семантико-синтаксичною валентністю предиката розуміють здатність його сполучатися з іншими (здебільшого неозначеними) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [13, 157]. Семантико-синтаксичний аспект категорії валентності відображає той факт, що предикат, найпоширеніше репрезентований дієсловом, є завжди суворо регламентованим і регульованим семантичною сумісністю/несумісністю ознакового слова та відповідної залежної синтаксеми/синтаксем. Наприклад, у реченні *Дівчина троянди поливала...* (В. Сосюра) предикат *поливала* передбачає наявність суб'єкта вказаної дії і прямого об'єкта. Конструкція *Дівки собі стоять біля криниці...* (Л. Костенко) має теж трикомпонентну будову, проте від попередньої відрізняється тим, що ознакове слово *стоять*, крім суб'єктної синтаксеми *дівки*, вимагає функціонування локатива *біля криниці*. Аналіз наведених структур засвідчує, що першорядне значення для конституювання семантичної структури речення має предикат. Він впливає на вибір тих чи тих субстанціальних синтаксем, "тобто імплікує їх появу своїм значенням" [2, 28]. Таке розуміння семантико-синтаксичної валентності предиката дозволяє виключити із семантичної структури речення ті компоненти позамовної ситуації, які не передбачено семантикою ознакового слова і, відповідно, не функціонують в елементарному простому реченні для необхідної чи потенційної реалізації залежних позицій.

Отже, валентність предиката дає змогу виділити валентно-пов'язані субстанціальні синтаксеми (суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й

локативні) в неускладнених структурах та валентно-непов'язані вторинні предикатні синтаксеми (адвербіальні, атрибутивні й модальні) в ускладнених простих конструкціях, пор.: *...калина віти похилила...* (І. Чернецький); *До столу сідає племінник...* (Г. Чубач); *Батько виводить коня на моріг* (Н. Горик); *Сусіди дрова матері рубали...* (І. Чернецький); *Славута ножицями... розрізав... пов'язку* (В. Малик) і *Піснею марить відтята струна* (М. Мартинюк); *Вечірнє сонце скоро догорить* (Л. Костенко); *Можливо, я колись прощу...* (Г. Чубач).

Розглядаючи валентність як семантико-синтаксичне явище у структурі мови, дослідники вказують на її лівобічний та правобічний характер. Лівобічна валентність предиката відкриває позицію суб'єкта, тоді як правобічну позицію заповнюють об'єктна, адресатна, інструментальна (знаряддя дії або засіб пересування) і локативна (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху) синтаксеми [7, 270–272; 9, 285–296], наприклад: *Ти мечем стрічала супостата...* (М. Луків); *Жінка ...слухала солов'їв* (Вал. Шевчук); *...ви мені ...подарували перстень...* (Вас. Шевчук); *Багато слів написано пером* (Л. Костенко); *Зорина Вєрова стояла вже біля вінка...* (Д. Міщенко). Усі названі субстанціальні компоненти можуть виступати в різноманітному оточенні й виражати конкретні елементарні значення, що залежить від валентного потенціалу та семантичного типу предиката. Наприклад, в елементарному простому реченні *Йонька ...січе хмиз сокирою* (Г. Тютюнник) маємо предикат дії *січе* і три субстанціальні синтаксеми: синтаксему *Йонька* у функції суб'єкта дії, об'єкт дії – *хмиз* та субстанціальну синтаксему в ролі знаряддя дії, виражену іменником *сокирою*. В елементарному простому реченні *Чорнобривці спіють...* (І. Драч) предикат процесу *спіють* відкриває тільки одну валентну позицію – позицію суб'єкта фізичного процесу у природі. Варто зауважити, що з-поміж усієї сукупності субстанціальних синтаксем тільки суб'єкт в семантично елементарному простому реченні вживається із предикатами різної валентності.

Аналізуючи семантико-синтаксичну валентність, лінгвісти часто зважають на таку її особливість, як активність і пасивність. Під активною валентністю розуміють здатність підпорядковуючого слова мати при собі певні відкриті позиції, що заповнюються (повинні або можуть заповнюватися) іншими залежними від нього словами. Пасивна валентність властива залежним словам, які заповнюють відкриті предикатом семантико-синтаксичні позиції [13, 170]. Відповідно до цього вирізняють дієслова, що мають активну валентність і тому є її носіями, та іменники як валентні партнери, через які реалізують своє значення дієслівні предикати. Завдяки взаємодії активної валентності опорного ознакового слова та пасивної валентності залежних слів здійснюється валентна сполучуваність компонентів речення.

Крім синтаксичної специфіки категорії валентності, доцільно вказати на наявність у ній морфологічного аспекту, що виявляється у спеціалізованих відмінкових формах, які заповнюють певні відкриті предикатом позиції. Морфологічну валентність репрезентують також компоненти, які за деяких обставин характеризуються нульовим вираженням. У зв'язку з цим розрізняють облігаторний та факультативний різновиди валентності, що зумовлює функціонування облігаторної та факультативної синтаксем. Їхня відмінність полягає в тому, що перша становить визначальний компонент структурної схеми речення (облігаторні члени речення мають бути лексично вираженими, без них незрозумілим стає зміст), друга є суттєвим компонентом об'єктивного змісту речення, але в певному контексті може бути нереалізованою [8, 52]. Міркування про обов'язковість і необов'язковість певних компонентів у реченнєвих конструкціях знаходимо в теоретичній концепції В. Г. Адмоні: „Важливим засобом організації розгорнутих синтаксичних одиниць є обов'язкова сполучуваність розрядів і форм слів. Словоформа, яку вводять у речення чи словосполучення, іноді сама ще не може надати достатньої завершеності всій конструкції в цілому без додавання до неї іншої форми або кількох форм. ... Необхідність увести в речення ті чи ті компоненти ... стає

важливим засобом його цементування. Проте в деяких випадках контекст і ситуація можуть „розвантажити” речення, дозволяючи обійтися без відповідної форми, оскільки обов’язкова проекція на неї саме як на певний компонент вже міститься в тій чи тій із уведених в речення форм, а своє реальне змістове наповнення ця проєктована одиниця отримує із ситуації чи контексту [1, 25–26]. У семантико-синтаксичній структурі простого речення облігаторна синтаксема реалізується певним формальним репрезентантом і її не можна елімінувати. Факультативна синтаксема також перебуває у зв’язку з предикатом і закріплена в його позиційному плані (тобто валентно-зв’язана і необхідна), але на відміну від облігаторної синтаксеми може мати експліцитну або імпліцитну реалізацію. За умови імпліцитного вираження залежний компонент функціонує синкретично – разом з еспліцитним присудковим компонентом і виражається через його семантику [3, 99]. Наприклад, у реченні *...вітер грає на віолончелі...* (В. Симоненко) обидві субстанціальні синтаксеми виступають як семантично передбачувані дієслівним предикатом залежні компоненти, що мають обов’язковий вияв у мовленні. У конструкціях *Сергій рубав біля хлівця хмиз* (Г. Тютюнник); *Антоній написав Святославі Всеволодовичу листа...* (В. Малик) інструментальна синтаксема функціонує як факультативна. Вона також прогнозована семантикою предиката, проте у вказаному контексті її опущено і при цьому не порушено граматичності й комунікативності речення. Отже, факультативні компоненти хоча й “імплікуються дієслівною дією, однак у мовленні можуть реалізуватися або не реалізуватися” [2, 31].

Варто зауважити, що морфологічний різновид валентності дозволяє аналізувати не тільки субстанціальні синтаксеми, представлені відповідними лексико-граматичними класами слів у певній формі, але й зосередити увагу на частиномовній належності ознакових слів. Більшість дослідників звичайно дотримується думки про вербоцентричність структури речення, тобто саме дієслово вони вважають головним носієм валентності в реченні [13, 170; 15,

290–293; 5, 108; 9, 269]. Але, як відомо, виразниками валентності можуть бути й інші лексико-граматичні класи слів (прикметники, предикативні прислівники, числівники, віддієслівні й відприкметникові іменники), які набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом. У такому разі можна говорити про похідний характер валентності, оскільки дієслово транспонує її в інші частини мови внаслідок виконання останніми неспеціалізованих синтаксичних функцій. Отже, генетично первинним носієм валентності виступає дієслово, у якому аналізована категорійна одиниця має непохідний характер, а інші лексико-граматичні класи слів у результаті переміщення їх у предикативну позицію набувають похідних від дієслова валентних ознак.

Близькою до морфологічної є семантична специфіка валентності, яка пов'язана з системою синтаксичних позицій та особливостями їх заповнення, що визначається дієсловом-предикатом. Г. Гельбіг, розмежувачи логічну, семантичну й синтаксичну валентність, які перебувають у тісному зв'язку та діалектичній взаємодії, зазначає, що семантична валентність передбачає заповнення відкритих позицій залежними компонентами, які відібрані за певними семантичними ознаками. Тобто семантичний аспект категорії валентності виявляється в тому, що відповідне ознакове слово вимагає певних контекстних партнерів з відповідними семантичними ознаками і виключає інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Такий відбір здійснюється на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних (семантично опорного та семантично залежного) елементів, які, у свою чергу, мотивовані явищами дійсності [13, 155–156]. Подане тлумачення семантичної валентності дозволяє зробити висновок про те, що залежні контекстні партнери (субстанціальні синтаксеми) з ознаковими словами (предикатами) поєднуються не довільно, оскільки саме лексичне значення предиката задає найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні та словосполученні. На думку І. Р. Вихованця, таке поєднання відбувається на основі сумісності та

сполучуваності сем (мінімальних семантичних одиниць, елементарних диференційних семантичних ознак) [4, 42].

Одним із вимірів категорії валентності є словотвірний аспект, який відображає її зв'язок з творенням нових слів і зміною типу валентності предиката. Такі явища спостерігаємо на прикладі двовалентних дієслів та дієслів із семантикою реципрока, пор.: ...*розчулився Ярослав* (В. Малик) і *Євфросинія розчулила Ярослава*. Крім власне-дієслів, безпосередній стосунок до словотвірного рівня валентності має категорія ступенів порівняння. Однією з найскладніших теоретичних проблем є традиційне зарахування грамом компаратива й суперлатива до сфери словозмінних категорій. На наш погляд, доцільніше їх трактувати як словотвірні утворення. Словотвірний вияв ступенів порівняння відображають синтетичні (суфікси *-іш-*, *-ш-* і префікс *най-*) та аналітичні (*більш/менш*, *найбільш/найменш*) морфеми, які вказують на відмінне від вихідного слова лексичне й словотвірне значення. Така специфіка аналізованих форм зумовлює їхню належність до словотвірного рівня і визначає відповідно їхній словотвірний статус. Як транспозиційно-модифікаційне утворення категорія ступенів порівняння засвідчує своє синтаксичне зближення з дієсловом і набуває найпоказовішої властивості предиката – його семантико-синтаксичної валентності [11, 42]. Порівняно з вихідними прикметниками, що характеризуються звичайно одновалентністю²,

²Л. Теньєр зауважує, що предикати, які становлять сполуку “дієслово *бути* з предикативним означенням: *Дерево зелене*” [14, 252] є одноактантними (одновалентними – авт.). З приводу валентного потенціалу прикметника М. Д. Степанова й Г. Гельбіг зазначають, що він “має одного облігаторного валентного партнера: ним є іменник, який за атрибутивного вживання прикметника стоїть після нього, а за предикативного функціонування перетворюється на суб’єкт предикативної конструкції”, отже, “... більшість прикметників обмежується *одним* облігаторним актантом, тобто одновалентні...” [13, 198]. З цим перекликається погляд І. Р. Вихованця. Дослідник стверджує, що предикати якості здебільшого “...являють собою одновалентні одиниці, які відкривають семантико-синтаксичну позицію суб’єкта якості: *Дівчина висока; Ліс густий; Квіти запашині*. Тільки деякі з предикатів набули двовалентності у зв’язку із закріпленням у присудковій позиції і більшим порівняно з одновалентними предикатами наближенням до типової предикатної сполучуваності. До двовалентних предикатів належать предикати *вірний, схожий, подібний* та інші, пор.: *Петро вірний другові; Син схожий на батька*” [6, 255].

компаративу й суперлативу властиве збільшення валентних позицій. Найчастіше вони є двовалентними предикатами міри якості, для яких характерна лівобічна та правобічна валентність, пор.: *Дим у місячному промінні здавався ясно-синій* (Вал. Шевчук); *Казарма була порожня* (М. Вінграновський); *...доля дружинника сумна...* (П. Загребельний); *Заздрість безбарвна...* (М. Мартинюк) і *Він... старший за мене...* ("Березіль"); *...Острог видавався не ліпшим від монастиря* (М. Вінграновський); *(Літописи) – найцікавіші з (усіх) книг...* (В. Малик). Додавання позиції правобічної валентності становить специфіку прикметникових предикатів якості-відношення, які, крім власне-якості, наявної у вихідних прикметникових формах, набувають значення зіставлення, порівняння. Такого типу предикатні синтаксеми вимагають двох іменникових компонентів – суб'єктного й об'єктного.

З розглянутого бачимо, що визначення валентності як категорії проміжного опосередковано морфологічного типу відбиває її зв'язок з різними мовними рівнями. Граматична категорія валентності є поліярусною структурою і співвіднесена з синтаксичними, морфологічними, семантичними та словотвірними особливостями, оскільки вона охоплює власне-морфологічний статус відмінків з їх семантичною мотивованістю на синтаксичному рівні, семантико-синтагматичний аспект лексем, словотвірні потенціали предикатів.

Отже, валентність – це комплексна категорійна одиниця, що формує предикатну структуру речення, прогнозує певну кількість залежних семантичних позицій. З-поміж останніх реалізуються в мовленні лише ті, актуалізації яких потребує відповідний предикат.

Література

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. – М., Л.: Наука, 1964. – 105 с.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук.думка, 1987. – 191 с.

3. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків в українській мові. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
8. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С.48–56.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435с.
10. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.
11. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179с.
12. Степаненко М. І. Обов’язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови // Українське мовознавство. Республ. мідвідомч. наук. зб. – К.: Вища шк., 1988. – Вип. 15. – С. 55–62.
13. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 259 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
15. Novotný J. Dualismus subjektu a predikátu a postavení predicace z hlediska valenční teorie // Slovo a slovesnost. – 1979. – Roč. 40, N 4. – S. 286–294.